

Специализиран научен съвет по Изкуствознание и изобразителни изкуства
Национална художествена академия
Факултет за изящни изкуства
Катедра Скулптура

Стоян Георгиев Дечев

СКУЛПТУРНО-ПЛАСТИЧНИ АСПЕКТИ В КАМЕННИТЕ ЧЕШМИ ОТ РЕГИОНА
НА РОДОПИТЕ ОТ НАЧАЛОТО НА ВЪЗРАЖДАНЕТО ДО СРЕДАТА НА
МИНАЛИЯ ВЕК

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор” по научната
специалност 050804 Изкуствознание и изобразителни изкуства

Научен ръководител:

проф. Иван Праматаров

Официални рецензенти:

проф.д-р изк. Маргарита Коева

доц.д-р Веселина Грънчарова

София 2013

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОБЛЕМ

Дисертацията се занимава с архивирането на запазените каменни чешми в Родопите, построени до средата на миналото столетие, с анализирането на техните скулптурнопластични качества и изграждането на чешмата като ритуал, в който се коренят древни култови практики и вярвания. Рачитане на значението на символичните изображения, както и на характера на митологичните образи, които се обвързват с изворите и чешмите.

ПРЕДМЕТ

Откриването, документирането, анализирането и класифицирането на артефакти свързани с каменните чешми, водоизточниците и изворите е основния предмет, с който си занимава това изследване. Търсенето на връзки между утилитарната и култовата функция на чешмите като особеност, която е характерна за областа на Родопите.

ОБЕКТ

Фокусът на изследването е насочен към запазените чешми от времето преди петдесетте години на ХХІ в. в района на Родопите, както и търсене на връзки с други подобни артефакти извън посочения район.

ЦЕЛИ

Да бъдат открити основните пластични черти характеризиращи структурното и пластично изграждане на чешмите в Родопите, като част от една масова традиция, разпространена на Балканите. Да бъде установена взаимовръзката от историческите и културните наслоения и оцелелите артефакти.

ЗАДАЧИ

Задачите, които си поставя едно такова изследване като цяло са насочени към опазване на националноко културно наследство, в полза за което би могла да се окаже събраната информация по темата, която включва събран снимков материал за настоящото състояние на чешмите, архитектурно заснемане на по-важните артефакти, събиране на информация по възможност за тяхното изграждане, сканиране на най-важните обекти с цел детайлното им проучване. Не по-малко важна задача е артефактите да бъдат разгледани от различни гледни точки. От една страна като архитектурно и скулптурно произведение със съответните художествени качества и стилистика повлияна от характерните за времето течения, а от друга страна да се разгледа чешмата като обект, в който са съсредоточени много култови традиции, събрани с времето в един тайнствен и трудно разбираем синкретизъм, от който най-ясни следи са се запазили в района на Родопите. Разглеждането на чешмите от тези гледни точки би дало по-ясна представа и за символиката на изображенията по релефите на чешмите, както и на свързаните с чешмите обичаи и митологични персонажи.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод

Глава първа

Етнокултурна и историческа обстановка в района на Родопите

1. Причини за изследване на етнокултурната и историческа обстановка в контекста на отношението към водата и водоизточниците и традицията за изграждането на чешми
2. Основни исторически сведения за траките в Родопите
3. Тракийски ритуали свързани с водата и водоизточниците
4. Основни исторически сведения за славяните в Родопите
5. Обществената среда от времето на българското средновековие
6. Обществени и културни промени след османското нашествие
7. Обществената и културна обстановка по време на Възраждането
8. Периодът след 1912 до 1945г.

Глава втора

Митология свързана с водата, изворите и чешмите

1. Стопан
2. Митът за змея в българските представи
3. Св. Илия, Перун, Перинига, Юда пиринска
4. Самодивите и традицията на вграждането
5. Вакханки, Менади, Трите нимфи, Русалки, Бендида и Котито
6. Ритуално къпане в ноща преди Гергьовден

Глава трета

Скулптурно-пластични особености на чешмите в Родопите

1. Западни Родопи
 - с. Долен
 - с. Ковачевица
 - с. Д.Дряново

2. Средни Родопи

- с. Стойките
- с. Ш. Лъка
- с. Солища
- с. Върбово
- Бачковски манастир
- с. Петково
- с. Момчиловци
- кв. Устово, Смолян
- кв. Райково, Смолян
- гр. Асеновград
- Кричимски манастир

3. Източни Родопи

- с. Фотиново
- с. Воденци
- с. Нановица
- с. Биволяне
- Ивайловградски манастир
- кв. Лъджа, Ивайловград
- с. Свирачи
- с. Белополяни
- с. Орешани
- с. Д.Луково

Глава четвърта

Сравнителен анализ на чешмите в отделните региони в България

Глава пета

Символика на образите, срещани най-често по релефите на каменните чешми

Обобщение

Библиография

Приложение

Настоящият дисертационен труд изследва каменните чешми в Родопите поради няколко причини. Основната от тях е събирането на материали относно каменните чешми, систематизирането и архивирането им, тъй като с времето много от тези ценни артефакти поради ред причини се разрушават или биват некачествено възстановявани. Целта на дисертацията е да събира данни за автентичния вид на чешмите.

Района на Родопите е интересен, тъй като поради ограничения достъп в пограничните райони много от показаните обекти са останали непознати за заинтересованата публика. Важно е също и събирането на тази налична информация в една дисертация, което би улеснило по-мощни проучвания по темата, касаеща територията на цялата страна или на Балканите.

Регионът на Родопите е интересен и поради факта, че поради относителната изолация са се запазили култови традиции, които са свързани с водата, водоизточниците и практиката да се изграждат чешми. В този смисъл дисертацията разглежда чешмите не само като скулптурен и архитектурен обект, но търси причинноследствената връзка между културните наслоения в исторически план оттам разглеждането на построяването на дадена чешма не само като факт, но и като акт изпълнен със символика, която като философия стои на много по-високо ниво от чисто утилитарното приложение на чешмите.

В началото (**първа глава**) на дисертацията е отделено внимание на етнокултурната обстановка в хронологичен исторически план като целта на тази част е да изследва какъв произход имат обичайните практики свързани с водата и водоизточниците. Разглеждането на етническия състав на региона е важен за темата, тъй като той ни насочва към намирането на причинноследствените връзки, които съпътстват развитието на митологичните и символични образи, свързани с чешмите. Това е и причината да бъде разтеглена времева рамка още от времето на тракийското заселване, защото някои важни култови практики, свързани с отношението към водата и изворите имат тракийски произход.

Не по малко важна е ролята на културата на славяните преди покръстването, тъй като голяма част от запазените обичаи са от тяхната култова система. В исторически план е отделено внимание на ролята на християнството и в следствие на исляма, както и последвалия синкретизъм на всички тези символични образи.

Запазените артефакти като начало могат да се датират към периода на късното средновековие и началото на Възраждането като най-старата открита и датирана чешма е от 1592 г. Трябва да бъде обърнато внимание, че поради изолираността и икономическата изостаналост на региона периодът на Възраждането се случва по-късно, отколкото в напредничавите търговски центрове, така че определянето на една чешма като възрожденска може да се разглежда най-вече като връзки на стиловите особености, отколкото като артефакти изградени по едно и също време с тези във възрожденските центрове.

В тази глава е обърнато внимание и на развитието на строителните еснафи в Родопите като основна причина за връзките с по-напредналите възрожденски центрове. Периодът след освобождението от османска власт също е сложен, тъй като отделните части на Родопите биват освободени по различно време-1878 и 1912 г., но дисертацията разглежда историческата обстановка дотолкова, доколкото тя влияе на етнокултурната среда. Това е и причината времевата рамка на изследването да приключи с края на Втората световна война, тъй като след този период настъпват коренни културни промени, които в известен смисъл променят както стилистиката, така и причината за изграждането на чешми.

Във **втора глава** са разгледани митологичните персонажи, за които стана въпрос, че са плод на културни натрупвания. В тази част е проследена връзката с митологичните вярвания на предхристиянската култура на траките и славяните, тяхната близост и съответните различия, които ни дават възможност да проследим произхода и развитието на тези персонажи, които с течение на времето са били повлияни от християнския и ислямския светоглед, а също и от много други фактори, които в крайна сметка оформят днешната ни представа за тези образи. Интересен е фактът, че се срещат сродни такива персонажи от тракийски и славянски произход, което може да бъде прието и като един от факторите за асимилацията на тракийското население от славянското.

В тази глава са разгледани и християнските светии на св. Герги и св. Илия като правоприемници на образите съответно на Тракийския херос и Перун. Разгледани са също и редица други митологични образи, които са свързани с водата и изворите като юдите, самодивите и русалиите. Като цяло в тази глава фокусът е насочен към езическите остатъци в традицията на изграждането на чешми, а също така и свързания с тях обичай за вграждането на човек в чешма или друга важна постройка.

В **трета глава** е отделено основно внимание върху скулптурно-пластичите особености на отделните чешми, които са обект на изследването. Като цяло разделението е на географски принцип, което подрежда отделните части на Западни, Средни и Източни Родопи.

Въпреки, че изграждането на каменни чешми е широко разпространено из целите Родопи, разпределението на оцелелите автентични чешми не е равномерно. В показаните образци са търсени стилите похвати за изграждането като в изследването е наблегнато на общите черти които свързват отделните чешми, както и по общи паралели със стилистиката на Балканите. Потърсени са и своеобразията на артефактите по региони, които са се случили поради определени културни влияния. Отделено е и внимание на техниката на изпълнение, използваните материали и скулптурнопластичния подход.

В **четвърта глава** е потърсен сравнителен анализ на чешмите от отделните региони на България и на Балканите. Погледнати в по-общ план могат да бъдат определени различните чешми не само като функция, но и като символика и етническа принадлежност на техните строители. Проследен е произходът на художествената стилистика на чешмите и техните елементи, както и обяснение за еkleктичността на възрожденския строителен подход. Разгледано е и Западноевропейското културно влияние като художествена и пластична стилистика.

В пета глава е засегнат проблема със символиката на образите. Като цяло в дисертацията понятието „образ“ е двуяко. От една страна се занимава с изображенията, които при чешмите са под формата на релефи, а от друга страна се разглеждат митологични персонажи, т.е. образи, които не са пряко изобразени, но се включват в същинския смисъл на вложеното поверие при изграждането на чешмите. Тук се прави разграничение между митологичните и символичните образи като вторите се свързват повече с влиянието на Християнството и Исляма. В тази глава е потърсен техния конкретен семантичен произход, културните влияния и стилистичните промени през отделните периоди на развитие.

Следва обобщение, което синтезира изложената информация и се съсредоточава върху изводите на изследването.

Изследователски проблем

В научната литература свързана с чешмите в България се срещат два типа разработки – такива, които разглеждат въпросите за чешмата като част от архитектурната среда и литература, която тълкува култовите практики свързани с водата, изворите и водоизточниците по нашите земи като културни пластове от езически и религиозен произход. Изследователският проблем на моята дисертация се състои в това да направи опит да обедини тези две горепосочени направления като по този начин се осмислят значенията на символичните изображения по релефите на чешмите, да обясни произхода и значението на витаещите около чешмите митологични образи, а също и мистериозните строителни традиции като например обичая за вграждането. Друг съществен аспект от изследователски проблем е разглеждането на оцелелите артефакти в светлината на архитектурна форма с опеделени художествени и пластични качества, които са свързани както с определени художествени традиции, така и със специфични качества на всяка една от запазените чешми.

Предмет

Разработваната от мен тема се занимава с откриването на артефакти, тяхното документиране и класифициране. Търсенето на връзки между утилитарната и култовата функция на чешмите като особеност, която е особено характерна за областа на Родопите.

Обект на изследването са всички запазени чешми от времето преди средата на XXI век в съответния регион, както и особено показателни примери извън него, които допълват доказателствения материал.

Цели и задачи

Целта на разработваната от мен дисертация може да бъде обобщена в няколко направления, първото от които е събирането на материали за каменните чешми в Родопите, изградени до средата на миналия век, както и фотографирането на актуалното им състояние. При по-важните чешми е приложено и архитектурно заснемане и в някои особени случаи сканиране с цел разчитане на надписите и релефните изображения. Причината да бъде разглеждан конкретно този район е, че поради стечение на обстоятелствата една голяма част от заснетите артефакти не са отразени от досегашни научни изследвания, а известните такива не са събрани в единно научно изследване.

Интересът към този регион беше провокиран от възможността чешмите да бъдат разгледани не само като артефакти с определена архитектурна и пластична стойност, но и обвързаността им с определени култови практики и фолклорни представи, които поради изолираността на региона са се запазили до наши дни в най-голяма степен в сравнение с други райони на страната.

В научните изследвания, свързани с чешмите, водоизточниците и изворите се срещат такива, които разработват темата в сферата на етнографски или краеведски проучвания или в посока на художествените и архитектурни достойнства на чешмата като обект с обществено значение.

Моето проучване прави опит да обедини тези изследвания като се опитва да обясни значението на митологичните образи витаещи около изворите и чешмите, да разтълкува произхода и значението на употребяваните в релефите на чешмите символи, както и причините за отмирането на влаганото в тях значение и превръщането им в украса.

Не на последно място стои въпроса за връзката на етнокултурната обстановка и развитието и в исторически план с култовия синкретизъм, който се проявява като художествена еkleктика. За целта е проследена в общ план култовата практика, свързана с водата, изворите и водоизточниците още от времето на траките, тъй като все още в района на Родопите могат да бъдат разчетени остатъци от тези фолклорни вярвания, тяхната трансформация под влияние на последвалите ги култури, както и опит за навлизане в същността на устойчивостта на тези явления, които като езически практики са преодолели религиозния натиск и са се запазили в известна степен до наши дни.

Метод

Поради спецификата на така поставената задача като основен подход към набирането на информация се наложиха експедициите на място. Като цяло за постигане на целите бяха организирани маршрути, които да покрият в голямата си част основните подрегиони на Родопите. Бяха посетени пет манастира: Кричимски, Бачковски, Араповски, Мулдавски и Ивайловградски, а също така и сто тридесет и едно селища:

1. с. Бисер (Изворът на Белоногата), с. Хухала (тракийско светилище- оброк), кв Лъджда, Ивайловград (три чешми), Ивайловградски манастир „св.св. Константин и Елена“ (чешма и кладенец), Вила Армира, с. Орешене (две чешми), с. Свирачи (чешма), Белополяни (релеф на змей и две чешми), с. Мандрица, с. Долно Луково (чешма), с. Горно Луково, с. Метексадес (GR), Димотика (GR). (Крепост на Йоан Кантакузин). Термес (GR - тричешми)

II. Узунджово (имарет), Кърджали, Момчилград, Джебел (чешмата до кръстовището), с. Фотиново (чешма), Плешинци (монолитни каменни корита до алианско тюрбе), с. Равен, с. Чобанка, с. Биволяне (чешмата в култ. център Емалъ баба), Харман кая (праисторически съоръжения за капиране на вода, скални ниши), с. Татул (тракийски култов център и съоръжение за капиране на вода), с. Нановица (две чеими), с. Неофит Бозвелиево, с. Лале, с. Чайка, с. Джелепско, с. Звездел, с. Карамфил, с. Горна кула, с. Вранско, Крумовград, с. Полковник Желязово, с. Пелин, с. Чал, с. Падало (чешма), с. Орешари, с. Масжари, с. Воденци (чешма), с. Лясковец, с. Зимовина, с. Пътниково, с. Поповец, с. Сестрино, с. Рудина, с. Милаиново, с. Перперек (Перперикон), с. Мост, с. Г.Войводово, с. Д. Войводово, с. Манастир, с. Драганово, с. Три могили, с. Горна крепост, с. Мургово, с. Мъдрец, Араповски манастир, с. Мулдава, Мулдавски манастир.

III. гр. Асеновград (три чеими), Бачковски манастир (шест чеими), с. Нареченски бани, с. Хвойна, с. Зорница, гр. Чепеларе, с. Проглед, гр. Смолян (чешма), с. Бостина, с. Левочево, с. Соколовци, с. Момчиловци (десет чеими), с. Кутела, с. Виево, с. Петково (две чеими), с. Ряка, с. Кръстатница, с. Малка Арда, с. Оряховец, с. Баните, с. Дрянка, с. Стояново, с. Светулка, гр. Ардино, с. Дядовци (Дяволският мост), с. Чубрика, с. Кобиляне, с. Боино

IV. гр. Смолян, с. Мугла, с. Кошница, с. Смилян, с. Могилница (Агушеви конаци), с. Влахово, с. Подвис (Момчилова крепост), с. Ровино, с. Търън, с. Равница, гр. Мадан, с. Пейчинско, с. Старцево, гр. Златоград, с. Медуса (GR), с. Термес (GR три чеими), с. Меливои (GR), с. Глафки (GR), с. Ксанти (GR)

V. гр. Кричим, Кричимски манастир (две чеими), с. Михалково, гр. Девин, с. Беден, с. Върбово (чешма), с. Гела (тр. светилище), с. Стикъл, с. Солица (две чеими), с. Широка Лъка (чешма), с. Стойките (чешма)

VI. с. Грохотно, с.Тешел, с. Борино, с. Змеица, гр. Доспат, гр.Сърница, гр. Сатовча, с. Д. Дряново (чешма), с. Долен (чешма), с.Дъбница, с. Дебрен, с.Гърмен (Никополис ад Неструм), с. Лещен, с. Г.Дряново, с. Ковачевица (чешма).

Отделени са отделните експедиции по съответните направления. В скоби са упоменати местата и броя на откритите чешми.

Не по-малко важна част от методиката на работа беше опитът за класифициране на отделни общи елементи и съпоставянето им с други райони в България.

Особено внимание е обърнато на чешмите, върху които има релефни изображения. От една страна те са разглеждани като пластични форми със съответните и художествени качества, а от друга страна като символични изображения, чието значение е необходимо да бъде разтълкувано. За целта проучването се насочи и към етнографски и краеведски източници, както и исторически и кутурологичен анализ на населението от дадения регион.

Основна хипотеза

Съществуването на връзки между масовото строителство на чешми в Родопите и редица култови обреди, които са плод на културните наслоения в исторически план като се започне още от времето на траките и техните вярвания в личността на Стопана, като образ на хероизирания прадед, който се представя като властен собственик и покровител като също е изобразяван и чрез образа на змия или по-точно смок.

В тракиисия култов живот на водата и изворите е отдавана особена почит, защото водата е била смятана за субстанция натоварена с магична сила като веществен преносител на енергията на живота или така наречената „жива вода”, за каквата се е смятала бликащата течаща вода от извора и тъй като тя извираше от земните недра е била смятана за медиатор между земния и отвъдния свят.

Не е случаен факта, че наличието на извор е било необходимо условие за местонахождението на тракийските оброци. Най-устойчиво във времето са се запазили ритуалите, които са свързани с плодовитостта на жените, които водят своите корени от пролетните чествания на Бендида и Котито, като като символика представляват оргастично нощно къпане в „лява вода”, извори или роса. Ткива обреди са все още запазени в Родопите при честването на Гергьовден.

Една от основните хипотези на това изследване е трансформирането на образа на Стопана в образа на змея. Всички сведения, по съответната тема ни насочват, че тази метаморфоза се елучила под влиянието на славянските езически представи, а може би е и по-вярно да се каже, че славянските представи за змея са се променили под влияние на тракийските култови образи –от същество, което е носител на бури, гръмотевици, дъжд и природни стихии по нашите земи змея придобива черти на пазител на селото, на мястото и най-вече на извора като се явява и дарител на вода, а това определено са черти присвоени от тези на Стопана, само изображението на змията като негов приемник е придобила допълнителните черти на дракон в така познатия ни змей. Интересна е и разликата между дублиращите се персонажи на змея и ламята, тъй като в нашите представи те са същества със подобен външен вид, но различни по характер. Както е известно ламята е натоварена повече с деструктивни и грабителски функции. Този факт може да се обясни именно като на змея се припишат чертите на Стопана като местен покровител, като се грижи само за добруването на живеещите в неговата територия, които се отнасят към него с почит, уважение и дарове, а от друга страна е враждебен към пришълци и към други змейове, които съответно имат своите територии. Именно тези други змейове в народните представи представяват ламите-те за населението и мястото, което стопанисва змея е змей, а за сички останали е ламя. Има и други персонажи от тракийските култове свързани с изворите, които имат своите славянски приемници, а именно тези на трите нимфи известни още като Русалии, които по-късно можем да припознаем като самодиви или както са по-известни в района на Родопите – юди (Юда Пиринска). Връзката на тези женски митологични образи със славянската митология е по-подробно разяснена в трета глава.

Следващ момент в дисертацията е култовия синкретизъм, настъпил у нас под влияние на религиозните течения първо на християнството, а в последствие и на исляма.

И в двете религиозни системи изкъпването и измиването с вода има ключово символично значение. В християнството то основно е свързано с кръщението и с поръсването със светена вода, а при исляма с ритуалното измиване преди молитва. Естествено в нашето съзнание символичните образи свързани с тези две религиозни течения са ясно различими като към християнските можем да причислим кръста, който най-често е изобразяван като престолен кръст, образа на гълъб и триъгълния знак за Св.Троица. В някои случаи тези символи са знаци не само за религиозна, но и за църковна принадлежност. Това обикновено са хералдичните знаци като например двуглавия орел, който е бил знак на византийския Василевс, за чийто правопреемник са е титулувала гръцката патриаршия.

Ясно различими са и символичните изображения свързани с исляма. Като цяло те могат да бъдат разделени на два вида- едните са силно геометризирани като обикновено имат соларна или астрална символика (изображения на слънчеви розети, луна или полумесец, а също и силно геометризирана мрежа като звездно небе) и носят своите корени от стилистиката на Бизкия изток, а по-късните са стилизирани изображения от епохата „Ляле деври”, които се характеризират с повече орнаменталност. Като най-характерно изображение от този период е лалето, но по чешмите най-срещано е изображението на кипариса, символизиращо гробно дърво или душата на човека в отвъдното. Този факт отново ни препраща към факта, че чешмите и през османското владичество са били смятани не само като утилитарна необходимост, но и като сакрален медиатор с отвъдния свят.

Друг елемент със символично значение е ибрикът, който е свързан с половата мощ и плодовитостта. Тази връзка може ясно да бъде потвърдена от Кереквата чешма в Копривщица, където над изображенията на ибрици има изсечени релефи на мъж и жена, която е бременна.

Въпреки, че като цяло архитектурната стилистика по времето на османското владичество е силно ориенталска, в нея прониква и западно бароково влияние индиректно преминало като културна реформа в самата Османска империя.

С това явление може да се обясни и смесването на чисто символичните изображения с украсни, каквито се явяват бароковите вази с цветя и други флорални мотиви. Като елемент повлиян от Барока могат да се смятат и животинските изображения на лъвовете, които са широко разпространени в Западна Европа, но имат чисто декоративен, а не символичен характер.

В крайна сметка чрез навлизането на материалистичния западен мироглед символиката на апотропейните изображения постепенно затихва. Това се случва от една страна като влияние от метрополията, която е повлияна от Западна Европа, а от друга като вълна на Просвещението, което по българските земи е известно като Възраждане и е съпроводено от известна икономическа стабилизация и обръщане на мирогледа повече към материалния живот. Това се отразява и върху чешмите като стремеж към по-пищна декорация, и въобще чешмата се превръща от сакрален култов обект в средищен цивилизационен елемент, натоварен с повече утилитарни функции и един централен обект в обществената среда, което като външен образ е довело до един еkleктичен художествен артефакт, натоварен със всичките горепосочени културни натрупвания.

Изводи

Преди да се обобщят изводите трябва да бъде дадено обяснение за твърде общата рамка описваща един конкретен художествен проблем. Темата на дисертацията „Скулптурно пластични аспекти в каменните чешми от региона на Родопите от началото на Възраждането до средата на миналия век” е обвързана от една страна с художествените и пластични качества на чешмите от конкретния регион, но е зададено и ограничение на времето. Причината за това е, че оцелелите артефакти от този регион са предимно от това време. В хода на изследването установих и такива, които са от периода преди Възраждането, които сметнах за важни и поради тази причина включих в дисертационния труд. Времевата рамка на изследването приключва до средата на ХХI век, защото след това време се променя основния художествен критерий, породен от променената политическа, социална и религиозна ситуация.

Дисертацията не включва периода след педдесетте години на миналия век и поради огромното количество запазени чешми, което би изместило основния фокус на темата и едно такова изследване би било подходящо за тема на друга дисертация. Освен това от историческа гледна точка времевата дистанция е твърде къса, за да бъде създадено изцяло обективно обосновано мнение. За това при изследването на чешмите в района на Родопите съм разширявал времевата рамка само в посока на дълбоката древност, с цел да бъдат потърсени основните доказателства и принципи, които са провокирали традицията за изграждането на чешми, както и да бъде потърсено обяснение за техния сакрален характер, който е характерен за водоизточниците на Балканите.

Това търсене провокира една историческа част, която да потърси обяснение на обичайната практика при строежа на чешмите, а и на други обекти с обществена значимост в миналото. Този момент е много важен за темата на дисертацията, защото доказва произхода и същността на регионалните специфики, което включва митологични и различни вярвания, специфична символика и най-вече специалното отношение на обществото към тези обекти.

Тази взаимовръзка между етнокултурните основи и митологията, свързана с изворите и водоизточниците и самите пластични достойнства на артефактите е принципна и важна за темата на дисертацията и смятам, че разглеждането на проблема под такъв ъгъл е своеобразен нов момент, който представлява интерес за научните среди.

В литературата, която има отношение по темата могат да бъдат намерени материали свързани с чешмите като елементи, които са част от цялостната архитектурна среда. Могат да бъдат открити и материали разглеждащи възрожденските, турските или бароковите чешми на отделни градове или области, но в досегашните изследвания липсват по обстоен преглед на чешмите от Родопите. В литературата по темата и по специално за чешмите от Възраждането обикновено са разглеждани само най-типичните примери. Най-често чешмите са възприемани само като архитектурен детайл. Така са разглеждани и отделните елементи на чешмата.

Друг вид литература, която може да бъде намерена по въпроса е такава свързана с фолклорните представи и митология по нашите земи, в която могат да бъдат открити части отнасящи се до отношението на народа и неговите вярвания към водата, изворите, водоизточниците и съответно чешмите като техен материален носител.

Смятам, че свързвайки тези два основни елемента, съчетани с една обща историческа основа се дава една нова посока на разглеждане на тези обекти. В този смисъл избирането на Родопите като конкретен регион не е случайно, тъй като именно там е най-ясно изявена връзката между фолклорните вярвания и свързаните с тях митологични персонажи и традицията за изграждане на чешми.

Като основен акцент в дисертацията, разбира се, са скулптурно-пластичните качества на чешмите. Изборът на регион при така поставената тема не е породен от идеята, че там се намират най-блестящите примери в скулптурно-пластично отношение, а поради факта, че в досегашните изследвания на чешмите този регион е останал в сянката на най-добрите възрожденски постижения, които разгледах като панорамен поглед в главата, отнасяща се за сравненията между отделните региони. Поради това там намерих възможност да допълня общата база данни за този тип произведения. Другата причина да избира този регион беше стремежът за по-пълно отразяване на ситуацията, а също и относително по-доброто познаване на региона от моя страна в сравнение с други области на България. В най-голяма степен материалите са заснети лично, с изключение на тези чешми, за които има данни от различни източници, но не съществуват по една или друга причина в настоящия момент.

Това означава, че този труд отразява и актуалното състояние на отразените артефакти и дава по-пълна картина за наличните чешми. При направените експедиции се натъкнах на някои притеснителни процеси. От една страна разрушаването на автентичните чешми, което често е породено от незачитането на оригиналните художествени качества, което много често е съпроводено с неподходяща реставрация, а от друга страна са кражбите на едни от най-красивите чешми за корисни цели – явление, което се наблюдава от сравнително скоро време и лишава чешмите от тяхната оригинална архитектурна среда, както и от мистиката на мястото.

Смятам, че в това отношение своевременното документиране на стойностните артефакти е от голямо значение за опазването на културното наследство и за това тази дисертация би могла да бъде от полза именно поради нейната конкретика.

Що се отнася до регионалните специфики на чешмите от Родопите като цяло може да се каже, че те са изградени с много добре усвоена каменоделска техника, която е в резултат на изключително добре развития дялгерски занаят – един основен поминък за планинското население. Като цяло обаче пищността не е типична черта за характерните примери, изложени в дисертацията . Чешмите се отличават с простота и уместа пропорционираност, като се наблюдава и това интересно смесване на различните културни наслоения, съчетани с известен провинциализъм и наивитет.

Времето на Възраждането в родопския край е свързано и с гурбетчийските строителни еснафи, които повлияват на архитектурата най-вече в Беломорска Тракия, о. Тасос, Димотишко и по северните родопски склонове, но също така и инфилтрира множество елементи от по-бързо развиващата се градска култура по местата, където строителите и респективно майсторите на чешми са намирали препитание. Този начин на живот е бил характерен за целия период на Възраждането до освобождението през 1878 г., а и след това, тъй като голяма част от териториите остават под турска власт до Балканската война през 1912 г. След този период новите политически обстоятелства до известна степен ограничават връзките на гурбетчиите строители към Беломорска Тракия, но за сметка на това се увеличават връзките с други важни центрове, тъй като пътищата към България вече са били открити.

Като цяло в Родопите могат да бъдат разграничени няколко подрегиона, които имат известни разлики в начините на изработка на чешмите. В най- източната част – региона на Ивайловградско се намират изключителни като изработка чешми, част от които са все още запазени. Влияние върху тяхната стилистика със сигурност е оказало близостта до важния административен център по времето на османското владичество – Димотика, а също и от недалечния оттам Одрин.

Факт е обаче, че в този район основна роля имат и строителните еснафи идващи от Средните Родопи, както и такива от някои села от Източните Родопи, като например този от с. Гугутка.

Друг район, който може да бъде разграничен отново в Източните Родопи е около градовете Кърджали, Момчилград и Дебел, където сериозно влияние върху стилистиката на изработване на чешмите оказва етнорелигиозния състав на населението, където се срещат елементи с подчертано ориенталски характер, а дори и някои персийски елементи, като например поетични надписи върху каменните плочи на чешмите. (Ил.77,78)

Средните Родопи, които включват Рупчос и Ахъчелебийско (така наречени от османската административна система) са известни със своите строителни еснафи от времето на Възраждането, които изграждат най-важните архитектурни паметници в районите около Родопите, а разбира се и в самите Средни Родопи.

В западните части на Родопите в района на Доспат, Сърница и особено в района на Сатовча може да бъде видяна изключително масово традицията за посвещаване на чешма на прародител, но в наше време задължението на потомците към поддръжката на родовите чешми е изиграла пагубна роля върху автентичния им вид, където могат да бъдат видени стотици подновени или „реставрирани“ чешми. Автентични такива са запазени в архитектурни резервати като с. Долен, с. Ковачевица и с. Лещен.

Друг важен район, ако може така да се нарече, са манастирите в северната част на Родопите, където са запазени изключителни образци.

В тази глава трябва да отбележа няколко показателни примера, които потвърждават по категоричен начин връзката между митологията, свързана с изворите и водоизточниците и символиката на образите, изобразени по тях.

Доста голяма част от изследването е посветена на някои древнотракийски представи, запазени все още в Родопите, които са свързани с образа на т. нар „Врисюв ступан“, който е образ на хероизирания прадед. В с. Широка Лъка има една чешма, върху, която е изобразен идеализиран портрет на самия стопан. В главата свързана с митологията и изворите беше изяснена връзката между тракийския оброк, прадеда и изворите.

Не по-малко важни са и славянските вярвания за водата като медиатор между реалния и отвъдния свят, където наследения от траките образ на стопана като иконографски образ, представян като змия, се трансформирал през славянските представи се е превърнал в стопан-змей, който е много популярен персонаж от митологията свързана с чешмите и изворите. Един много важен пример в това отношение е чешмата с двата змея от Кричимския манастир. Трябва да подчертая ключовата роля на тази чешма, не само защото тя е от най-старите запазени в България – от **1592** г., но и защото тя включва в себе си тези митологични персонажи, които са толкова типични за българската митология.

Като известен принос на този дисертационен труд може да се приеме разчитането на тези образи като змейове, а оттам и правилното разчитане на изсечения върху чешмата релеф, който до тогава беше смятан за изображение на птици. Също така бяха разчетени и някои непосочени преди ктиторски надписи, което успяхме да направим съвместно с археолога Найден Прахов, благодарение на детайлното заснемане и прилагането на иновационни техники за разчитане.

Една друга показателна чешма е тази от оградната стена на църквата „св. св. Петър и Павел” в с. Стойките, Смолянско, където има барокови мотиви съчетани с известен провинциален наивитет, което придава на по принцип помпозния бароков орнамент повече от топлотата и непосредствеността на местната култура. В тази чешма могат да се усетят и други стилови влияния, като например кобиличния корниз, характерен най-вече за възрожденските чешми от Подбалкана, но очевидно тези възрожденски влияния, макар и доста по-късно достигат и до вътрешността на Родопите.

Малко по-различна е изработката на чешмите в Западните Родопи. За разлика от Източните, където има стотици села и махалички, в западната част населените места са много малко. Населението там е смесено – християни и българомохамедани. В село Долен, като един запазен архитектурен резерват се наблюдава интересен и самобитен начин за изработване на чешмите, където централно място заема един използван хромел, от който изтича събраната вода.

Подобен начин не се среща по други места, дори и в недалечните архитектурни резервати като с. Лещен и с. Ковачевица., където реставрационните работи са повлияли на автентичния вид на чешмите, с изключение на една красива чешма в центъра на Ковачевица, централната част на която е изработен от монолитна плоча с розета .

В процеса на проучване на символиката на тези разпространени розети се натъкнах на разнопосочни мнения относно техния произход, тъй като част от учените, занимаващи се с този въпрос търсят произхода на тези соларни розети още в българското средновековие , а други ги считат за османско влияние. При по-обстойно проучване обаче се установи , че и двете страни в спора имат право. От една страна наистина розети от подобен тип се срещат и от времето преди османското владичество, но от друга страна те отново са заемка от „Изтока” по време на иконоборческия период във Византия, когато се усеща арабското влияние в изкуството на империята. Вярна е също и другата теза, че най-вероятното масово влияние на този тип соларна символика идва едва след налагането на османското господство.

Може с право да се твърди, че дължим голяма част от нашата култура, бит, а дори до някъде и манталитет на едно ориенталско влияние, чийто проводник е Османската империя. В не по-малка степен това се отнася и за някои типични елементи на чешмите. Като се започне от врязаната ниша , която един от задължителните елементи за чешмите, която до голяма степен взаймства своята форма от очертанията на михрабните ниши по ислямските култови сгради. Подобна форма имат и огнищата във възрожденските къщи.

Важни са и знаковите соларни розети и астралните (звездни) мрежи, които могат да се видят не само като елементи на чешмите, но и в жилищната архитектура под формата на дърворезбени тавани или преградни стени.

Трябва да се отбележи, че превръщането на извора от култово средище в архитектурно и скулптурно произведение също е провокирано до голяма степен от османското влияние, т. е. от място наситено с множество митологични персонажи от тракийски и славянски произход, то добива материална и художествена форма по времето на османското владичество, когато за нуждите на мюсюлманската култова система са построени множество чешми от ориенталски тип.

Тогава се изгражда каменното съоръжение с течащата и предварително каптирана вода. Така естествено по същия път навлиза и ислямската култова символика, която като релефи върху чешми се изразява най-вече в символични изображения. Лалето като символ на страданието, кипарисът като дърво символизиращо душата в отвъдния свят и познатите вече соларни розети, както и знаци отразяващи луната и нейния месечен цикъл.

Християнското население през времето на османското владичество, въпреки силните стилистични влияния от османското изкуство и архитектура, прави опит да обособи своите чешми със собствен облик, който да очертае религиозната и народностна принадлежност. Това се вижда най-ясно в манастирските чешми, където преобладава християнската символика. Неин най-активен център през времето на Възраждането се явява Атон. Там се генерират основните стилистични тенденции, от които се повлияват майсторите, работещи предимно за нуждите на манастирите. Именно там успяват да се инфилтрират някои традиционни образи, като този на змея, който може да бъде срещнат на акротериите над иконостасите в църквите. Тези образи са познати на Балканите и са чужди на други народи изповядващи Православното християнство народи, като например руснаците. Там образът на змея не е познат като пазител, а като враждебно същество, владеещо стихииите. В този ред отново бих припомнил чешмата от Кричимския манастир, чучурите от чешмите в Бачковския манастир, както и релефа от църковната ограда от с. Белополяни, Ивайловградско.

Не по-малко важно влияние има и епохата на Просвещението, която се случва в Европа през късното Средновековие, а по българските земи то е познато под формата на Възраждане. Най-важното, което се случва под това влияние е постепенното отмиране на култовите традиции и замяната им с известен прагматизъм. С други думи, през Възраждането се случва една много важна промяна в духовния светоглед на българина-средновековния мистицизъм се трансформира в рационализъм.

Що се отнася до конкретната тема на дисертацията, това касае най-вече превръщането на символите в декорация. Изворите и респективно чешмата като обект на култ постепенно губят своя митичен характер и се превръщат в утилитарни детайли от архитектурната среда.

Това е особено характерно за големите градове, в които поради търговските връзки западноевропейското влияние на рационализма и помпозната украса се усеща най-силно. Един характерен пример за тази тенденция са Пловдивските чешми .

Разбира се, ще бъде погрешно да се твърди, че западноевропейското влияние идва директно от Западна Европа. Основната промяна в тази насоченост се случва в Цариград още през XVII век със стила „*Ляле деври*”, като постепенно тази стилистика се разпростира масово през XVIII и XIX век и в европейските части на империята.

Ако хвърлим бегъл поглед на архитектурната планировка може да се каже за района на Родопите за посочения период не са характерни павилионните чешми , които се срещат в някои важни търговски центрове и особено в Цариград. Това се обуславя от факта, че в Родопите обичайно чешмата е близо до самия извор или върху самия него, с някои изключения като Канюската чешма в с. Момчиловци. Те обикновено се изграждат на места със специално изградена подпорна стена, която пресича наклона на склона. Зад тази подпорна стена обикновено се изгражда каптаж, в който се събира и пречиства водата, а пред стената най-често са подредени коритата, в които се оттича водата. Поради този факт в Родопите най-често се срещат вградени чешми, които имат една основна фасада.

Обичайните и елементи са : - тяло, състоящо се от външна рамка и ниша, която от своя страна обикновено е разделена на ракла и указателен надпис или релеф. Често срещани елементи са пезулите, а почти винаги отгоре чешмите завършват с корниз, който изявява още повече характерния за чешмата силует. Когато става въпрос за характерните конкретни елементи на чешмите в Родопите, най-важното, което може да се каже е, че поради откъснатостта и изостаналостта на региона от всички разглеждани процеси са спомогнали да се разгледат традиции вече изчезнали при комуникативните краища. Това ни дава възможност да се запознаем с културни наслоения още от тракийско време. Трябва да се отбележи, че най впечатляващите примери обикновено до по-големите търговски центрове, като например Димотика, а също така и по манастирите. Чешмите във вътрешността се отличават с по непретенциозна форма, в която най-често се използват прости и изчистени елементи като например въжеобразната плитка.

При тези чешми, обаче, все още витае мистичния дух на езическите обреди. При посещение човек все още може да намери предания от първа ръка , например често хората оставят конец от дрехата си като символична жертва.

Силата на тези ритуални практики е особено голяма по време на честването на Гергьовден и Еньовден и Илинден – съответно празници повлияни от тракийския и славянския култ. Гергьовден като наследник на тракийския пролетен празник в чест на Бендида. Еньовден е празник съвпадащ с пролетното равноденствие, а Илинден свързваме със славянския култ към Перун. В главите посветени на митологията беше проследена и тяхната връзка с изворите и водоизточниците. В този смисъл семплите чешми от централната част на Родопите може би отстъпват като художествени качества на пищните барокови чешми от големите градове, но пък в тях е вплетена и част от нематериалната култура, обичайната практика на българите. Навсякъде из Родопите изграждането на чешмата е масово явление. Това показва че изграждането им не е предизвикано толкова от утилитарната нужда, а е по-скоро свързана с наследствената култура., с обичайната практика и родовата памет. Навлезем ли по- дълбоко в тези езически култови обичаи, ще открием , че причината за тяхната устойчивост е връзката с благополучието и здравето на отделния човек, който смята, че може чрез спазването на устновените практики да придобие плодородие, плодовитост и здраве.

Всичко това ни води до заключениета , че чешмите в Родопите са били обекти с обществена значимост, много често чешмата била единственото благоустройство. За това по селата не са характерни толкова дворните чешми, каквито срещаме по къщите на богатите търговци по градовете като частна собственост. Чешмите в Родопите са изпълнявали социална и обществена функция, като обичая изисква тя да бъде посветена на някого-обичай отглас от култа към прадеда. Чешмите са били сборищно място в миналото, където младите се вричали във вярност пред погледите на митичните същества, витаещи около чешмите.

Накрая бих искал да приключа с това, че в нашето съвремие, когато обществото ни осъзнава необходимостта от опазването на културноисторическото ни наследство, необходимостта от архивиране и документираните на съществуващите чешми на територията на България би обогатило нашите представи за тези артефакти и би дало необходимата информация за евентуални бъдещи консервационни или реставрационни работи. Също така дисертацията би могла да допълни базата данни в сферата на изкуствознанието, по отношение основно на скулптурно-пластичните аспекти на чешмите.

Приноси

Като основен научен принос на моята дисертация бих изтъкнал издирването на настоящото състояние и заснемането на оцелелите до наше време артефакти от разработвания период. Обекти, които са особено показателни са допълнени с архитектурно заснемане и в един особено важен случай сканиране, което би било от полза при евентуална бъдеща реставрация или просто като архивна информация. Смятам, че от значение за научната сфера е събирането и класифицирането на наличната информация за посочената тема в единен труд, който позполява приобщаването му към по-мощабни бъдещи проувания на културното ни наследство. Разлеждането на чешмите като артефакти комбинирали в себе си скулптурно-пластични и архитектурни достойнства е нов момент в научния подход и съответно би могъл да бъде от полза не само за научната, но и за художествената сфера. В дисертацията е силно застъпен момента обединяването на изводите от редица проучвания, от исторически етнокултурен характер, етнографски и краеведски текстове, които са насочени към задълбочаването на познанието ни в тази област не само откъм материалната им страна, но и да обясни същността на акта на изграждането на дадена чешма, който се явява,осъзнато или не, един древен ритуал, който е вплел в себе си езически и религиозни елементи, които в частност очертават и специфичните за нашия народ черти в отношението ни към водата, изворите и чешмите.

Именно в това отношение региона на Родопите се оказва най-благодатен като доказателствен материал, поради някои все още запазени вярвания и ритуали. Не на последно място ато принос бих посочил разглеждането на чешмите като артефакти не само с етнографска и архитектурна стойност, но и художествените и пластични качества като скулптурен проблем.

Използваният снимков материал, с отделни изключения (чертежи и снимки на вече несъществуващи чешми) са заснети лично, с което потвърждавам актуалното състояние на чешмите като извори от първа ръка.

Въпреки големите ми усилия да обиколя възможно най-голям брой населени места¹ в Западните Родопи са запазени много малко чешми в автентичния им вид и стотици подновени или новоизградени на мястото на старите, причина за което е, че местното население се чувства длъжно постоянно подновява изградените вече чешми в знак на родова признателност. Характерното за този район е, че основното население е българомохамеданско, където на основна почит са почитането на рода, а изграждането или подновяването на чешма се смята за чест и задължение към предците. Обичай, който отново ни препраща към култа към Стопана. За съжаление относително автентични чешми могат да бъдат открити предимно в архитектурните резервати като Ковачевица и Долен.

Доста повече запазени автентични чешми могат да бъдат открити в Средните Родопи. За това способства обстоятелството, че един основен поминък на населението от този регион е стоителството на каменни постройки. Строителните еснафи от времето на Възраждането са били известни не само в този регион, но и в околните такива, както в Северна, така и в Беломорска Тракия, а също и близките острови като Тасос. Трябва да се отбележе, че в този район е и една от най-старите открити до сега чешми от 1592 г. В настоящо време чешмата се намира в Кричимския манастир. Чешмата има великолепен релеф, който потвърждава връзката между митологичните и символични образи.

Също трябва да се обърне внимание и на чешмата от с. Широка Лъка, където е и един от малкото запазени антропоморфни образи изобразяващи Стопана (Сейбията) в о-релеф. В тази част са разгледани и много други типични примери, за някои от които са запазени и свидетелства за тяхното изграждане.

Източните Родопи са една обширна и многообразна територия, с многобройни махали разпръснати по цялата територия, което затруднява цялостното и подробно изследване. Въпреки това като цяло почти всички махали са устроени еднакво. Може

да бъде направена известна разлика между населените места със смесено и предимно християнско население в най-източната част на Родопите-Ивайловградско, поради близостта му с важния търговски център през средновековието и Възраждането – Димотика. Там се натъкнах на изключителни чешми, майсторски изработени и украсени с релефи. Не по-малко важно е, че и в този район може да бъде открита връзката между езическите вярвания и строителните традиции. Като потвърждение е релефът на змей от с. Белополяни, а също и тракийското светилище с извор над с. Хухла, което се намира непосредствено до храма св. Илия- връзката между които е по-подробно проследена в трета глава. В същата връзка могат да бъдат изтъкнати и системите за събиране на вода от Харманкая и при с. Татул, където е видно, че източникът на вода винаги е бил обект на култ.

В същия регион поради смесения етнокултурен състав, където има не само смесване между християни и мюсюлмани, но и смесване на етнически принцип, където преобладаващото мюсюлманско население също има своите специфични особености. От една страна са българомохамеданите, които говорят на български език и имат съответно български произход, от друга страна са мюсюлманите сунити, като представляват основната част от това население от времето на Османската империя т.е те са мюсюлманите изповядващи официалната религия, а също и т.н. хетеродоксни мюсюлмани (Алиани, Казълбаши и Бекташи), които изповядват клонове на шиитското направление на исляма. Правя това уточнение, защото при чешмите, които могат да бъдат видени в Източните Родопи могат да се намерят каменни чешми с релефно изсечени текстове от Корана, както с арабски, така и с персийски букви, което разграничава в някаква степен тяхната етническа принадлежност, тъй като голямата част от тези малцинствени религиозни общности са преселени от Османската империя от териториите в близост до Иран. Етнокултурната картита в този район е дори още по-усложнена, но като цяло тя се разглежда в тази дисертация в посоката, която дава специфичните особености на изграждането на чешми.

В четвърта глава е потърсен един по общ поглед на чешмите в България като цяло с цел да се направи сравнителен анализ на изследваните такива от Родопите.

Символиката на образите може да бъде разяснена, както с влияние на християнството и исляма, така и с така устойчивите езически вярвания. В настоящата дисертация е отделено внимание за конкретния произход на образите, които са свързани по някакъв начин с водата и водоизточниците, а оттам и тълкуването им като символика.

Търсейки особеностите на скулптурно-пластичните аспекти при каменните чешми дисертацията разчита, както на тълкуването на намерените артефакти в светлината на логиката на формообразуването, така и на традиционните културни влияния. И докато при първото методът на изследване цели да установи сходни формални белези, с които да проследи определени тенденции в художественото развитие на тази строителна практика, които са свързани с естетическите възгледи, технологията и възможностите, то при търсенето на връзка на артефактите с културните влияния е необходим един общ преглед на етнокултурната обстановка в исторически план. Интересът към едно такова проучване е подтикнат от факта, че около изграждането на дадена чешма се е подхождало не само като към строеж, но и като към ритуал, което от своя страна навежда на мисълта, че чешмата в съзнанието на българина е имала не само практичен, но най-вече култов характер. С цел да се разгадае мистиката около чешмите се наложи да потърся основните митологични персонажи от българския фолклор, които по някакъв начин са свързани с водата, изворите и съответно чешмите.

В този смисъл в народното съзнание са наследени практики и митологични персонажи от различен произход, които с течение на времето се смесват и в крайна сметка се получава една сложна картина, породена от култовия синкретизъм на Балканите.